

DAVID
GRAEBER

DAVID
WENGROW

ÚSVIT VŠEHO

NOVÁ HISTORIE
LIDSTVA

David Graeber a David Wengrow

ÚSVIT VŠEHO

Nová historie lidstva

Copyright © David Graeber and David Wengrow, 2021

Cover © Rothfos & Gabler, Hamburg. Using an image from Shutterstock/Pranch

Photo © Kalpesh Lathigra

Podle anglického originálu *The Dawn of Everything* vydalo v edici H!story nakladatelství Jan Melvil Publishing v Brně roku 2024. Žádná část této knihy nesmí být nijak použita či reprodukována bez písemného svolení, s výjimkou případů krátkých citací jako součástí kritických článků a recenzí.

Překlad Viktorie Hanišová

Odpovědná redaktorka Vendula Kusá

Jazykový redaktor Aleš Antošík

Šéfredaktor Marek Vlha

Redakční spolupráce Jitka Vlha Stříšková

Odborná konzultace překladu Jan Kolář, Marek Vlha, Jeffrey A. Vanderziel,

Danuša Čižmíková, Vlastimil Křivan

Grafická úprava a sazba David Dvořák

Obálka Rothfos & Gabler, Hamburg

Fotografie autorů Kalpesh Lathigra

Jazyková korektura Vilém Kmuníček

Tisk a vazba PBTisk, a. s., Příbram

Vydání první

Jan Melvil Publishing, 2024

Všechny naše knihy najdete na
melvil.cz.

Chyby a připomínky: melvil.cz/chyby

Recenze a pochvaly: melvil.cz/kniha-usvit-vseho, libisemi@melvil.cz

Knihy vychází také elektronicky.

ISBN 978-80-7555-204-4

OBSAH

Seznam map a schémat	7
Předmluva a věnování	9
Poděkování	11
1. Sbohem, dětství lidstva	13
<i>Aneb proč toto není kniha o původu nerovnosti</i>	
2. Hříšná svoboda	38
<i>Kritika z řad původních obyvatel a mýtus pokroku</i>	
3. Tání doby ledové	88
<i>V okovech a bez okovů: proměnlivé možnosti politiky</i>	
4. Svobodní lidé, vznik kultur a nástup soukromého vlastnictví	129
<i>(Ne nutně v tomto pořadí)</i>	
5. Před dávnými časy	171
<i>Proč si kanadští sběrači na rozdíl od svých kalifornských sousedů drželi otroky aneb problém se „způsoby výroby“</i>	
6. Adonisovy zahrady	215
<i>Revoluce, která se nikdy nestala aneb jak se lidé v neolitu vyhýbali zemědělství</i>	

7. Ekologie svobody	254
<i>Jak zemědělství nejprve rázně vykročilo, pak zaškobrtlo a nakonec se pokoutně prosadilo po celém světě</i>	
8. Imaginární města	280
<i>První městští obyvatelé v Eurasii – v Mezopotámii, údolí Indu, na Ukrajině a v Číně – a budování měst bez králů</i>	
9. Skrytý přímo na očích	330
<i>Domorodý původ sociálního bydlení a demokracie v obou Amerikách</i>	
10. Proč stát nemá původ	360
<i>Skromné počátky svrchovanosti, byrokracie a politiky</i>	
11. Uzavřený kruh	437
<i>O historických základech domorodé kritiky</i>	
12. Závěr	487
<i>Úsvit všeho</i>	
Poznámky	519
Literatura	583
Rejstřík	633

Volně šiřitelná ukázka z knihy ÚSVIT VŠEHO: Nová historie lidstva

Imaginární města

*První městští obyvatelé v Eurasii –
v Mezopotámii, údolí Indu, na Ukrajině a v Číně –
a budování měst bez králů*

Města začínají v mysli.

To tvrdil Elias Canetti, romanopisec a sociální filozof. Často je považován za jednoho z nekonvenčních střeoevropských myslitelů poloviny minulého století, s nimiž si nikdo moc neví rady. Canetti uvažoval, že paleolitičtí lovci a sběrači, kteří žili v malých komunitách, museli nevyhnutelně trávit spoustu času přemítáním o tom, jaké by to bylo, kdyby žili ve větších společnostech. Důkazy lze podle něj nalézt na stěnách jeskyní, na kterých tito lidé věrně zachycovali stádní zvířata, jež se pohybovala v obrovských množstvích. Je vůbec možné, že by se pravěcí lidé nezamýšleli nad tím, jak by vypadala v celé své hrozivé kráse lidská „stáda“? Nepochybně uvažovali i o svých mrtvých, kteří řádově převyšovali počty živých. Co kdyby všichni, kteří kdy zemřeli, pobývali na stejném místě? Jaké by to bylo? Tyto „neviditelné davy“, tvrdil Canetti, byly v jistém smyslu prvními lidskými městy, ačkoli existovala jen v představách.

Může to znít jako zbytečná spekulace (vlastně spekulace o spekulaci), současný pokrok ve studiu lidského poznání však naznačuje, že Canetti se dotkl něčeho velmi důležitého, co téměř všichni ostatní přehlédli. Velmi početné společenské skupiny jsou v jistém smyslu vždy imaginární. Nebo trochu jinak řečeno: vždy existuje zásadní

rozdíl mezi tím, jaký vztah má člověk k přátelům, rodině, sousedům, lidem a místům, které skutečně přímo zná, a způsobem, jak se vztahuje k říším, národům a metropolím, tedy k fenoménům, které z velké části nebo aspoň většinu času existují v naší hlavě. Značná část sociální teorie může být chápána jako pokus sloučit tyto dva rozměry naší zkušenosti.

Ve standardní, učebnicové verzi dějin lidstva je klíčovým aspektem měřítko. Malé tlupy sběračů, ve kterých měli lidé strávit většinu evolučních dějin, byly údajně relativně demokratické a rovnostářské právě proto, že byly malé. Všeobecně se předpokládá (a často se to prezentuje jako samozřejmý fakt), že lidská sociální citlivost, a dokonce i naše schopnost pamatovat si jména a tváře, jsou do značné míry určeny skutečností, že jsme 95 procent své evoluční historie strávili v omezených skupinách čítajících nanejvýš několik desítek jedinců. Jsme naprogramováni na práci v malých týmech. Výsledkem je, že velké aglomerace jsou často z definice považovány za cosi nepřirozeného, a lidé jsou tudíž údajně špatně psychologicky vybaveni na takový život. Právě to má být důvod, proč potřebujeme tak propracovaný opěrný systém, díky kterému větší komunity fungují: urbanisty, sociální pracovníky, daňové poradce a policii.¹

Pokud tomu tak bylo, dávalo by smysl, kdyby se vznikem prvních měst, prvních skutečně velkých koncentrací lidí trvale usazených na jednom místě, korespondoval rovněž vznik států. Dlouhou dobu se zdálo, že to dosvědčují archeologické nálezy – z Egypta, Mezopotámie, Číny, Střední Ameriky a dalších míst. Důkazy napovídají, že pokud se na jednom místě usadilo dostatečné množství lidí, skoro automaticky vynalezli písmo nebo něco obdobného a spolu s písmem se vynořili i úředníci, sýpky a distribuční místa, dílny a dozorci. Zanedlouho se lidé začali dělit do společenských tříd. „Civilizace“ se dostavila jako celý „balíček“ těchto jevů. Řadě lidí přinesla bídu a utrpení (jelikož někteří byli nevyhnutelně zredukováni na sluhy, otroky a námezdníky), ale vedle toho nabídla i filozofii, umění a hromadění vědeckých znalostí.

Novější důkazy už nic takového nenaznačují. Ve skutečnosti velká část poznatků z posledních čtyřiceti nebo padesáti let tento obecně vžitý názor zcela narušila. Teď už víme, že v některých regionech si města po celá staletí vládla sama, aniž se z tehdejší doby dochovaly

jakékoli známky chrámů nebo paláců. Zatímco někde vznikly až později, v jiných městech se chrámy a paláce neobjevily vůbec. V řadě prvních měst jednoduše neexistují důkazy o jakékoli úřednické třídě nebo jiné vládnoucí vrstvě. V případě jiných to vypadá, že se centralizovaná moc objevuje a zase mizí. Dělá to dojem, že samotný fakt existence městského života nutně nevede a ani nikdy nevedl k žádné konkrétní formě politického uspořádání.

To má celou řadu zásadních důsledků: v první řadě to naznačuje mnohem méně pesimistický odhad lidských možností, neboť samotná skutečnost, že většina světové populace dnes žije ve městech, nemusí určovat, *jak* žijeme, v takové míře, jak by se dalo předpokládat – než o tom však vůbec začneme uvažovat, musíme se ptát, jak jsme celou situaci mohli uchopit tak neuvěřitelně špatně.

POPRVÉ SE BUDEME ZAOBÍRAT NEBLAZE PROSLULOU OTÁZKOU „VELIKOSTI“

Výraz „selský rozum“ je problematický. Někdy znamená přesně to, co má: praktickou moudrost zrozenou z životních zkušeností a vyhýbání se hloupým a zjevným léčkám. Právě to máme na mysli, když o někom, kdo podniká zcela očividné sebedestruktivní kroky (například si ucpe všechny přírůdky vzduchu), prohlásíme, že mu chybí selský rozum. Na druhou stranu se občas ukazuje, že věci, které nám mohou připadat z pohledu selského rozumu v pořádku, takové ve skutečnosti nejsou.

Selský rozum nám dlouho prakticky univerzálně říkal, že ženy jsou špatné vojačky. Jsou přece menší a slabší v horní části těla. Potom však pokusy provedené v různých vojenských složkách prokázaly, že ženy obvykle bývají mnohem lepší ve střelbě. Obdobně panuje takřka všeobecná představa, že v relativně malé skupině je snadné chovat se k sobě navzájem jako rovný k rovnému a přijímat rozhodnutí demokraticky, a čím větší je skupina, tím je to obtížnější. Pokud se nad tím zamyslíte, skutečnost je složitější: určitě to neplatí pro skupiny, jež spolu pobývají dlouhodobě. V každé skupině blízkých přátel, natožpak v rodině, se časem vyvine komplikovaná historie, kvůli níž je obtížné dosáhnout konsenzu prakticky ohledně čehokoli, zatímco čím větší je skupina, tím méně je pravděpodobné, že se v ní

najde velké procento lidí, kterými vysloveně opovrhujete. Problém velikosti se však nyní z různých důvodů stal otázkou selského rozumu nejen pro intelektuály, ale prakticky i pro všechny ostatní.

Jelikož je tento problém obvykle vnímán jako důsledek našeho evolučního dědictví, možná by nám pomohlo vrátit se na okamžik ke zdroji a zvážit, jakým způsobem tuto problematiku obvykle formulovali evoluční psychologové jako Robin Dunbar. Většinou začínají konstatováním, že společenské uspořádání lovců a sběračů (pravěkých i moderních) funguje na různých úrovních, jež jsou „uhnížděné“ jedna ve druhé jako ruské matrjošky. Základní sociální jednotkou je rodina založená na párové vazbě, která společně investuje do potomků. Aby tyto nukleární jednotky mohly zajistit samy sebe a osoby na nich závislé, musejí se (aspoň tak se to tvrdí) spojit do „tlup“, které jsou tvořeny pěti nebo šesti spřízněnými rodinami. Během rituálních událostí nebo v období hojnosti lovné zvěře se tyto tlupy sloučí a vytvoří „rezidenční skupiny“ (nebo „klany“) o zhruba 150 lidech, což je – podle Dunbara – také horní hranice stabilních, důvěrných vztahů, které dokážeme kognitivně udržet v hlavě. A to podle něj není náhoda. Mohou se vytvořit i skupiny, jež mají více než 150 členů (tento počet se proslavil jako „Dunbarovo číslo“) a připomínají „kmeny“, podle Dunbara však budou větší skupiny nutně postrádat solidaritu menších, příbuzenských skupin, což povede ke konfliktům.²

Dunbar považuje tato „uhnížděná“ uspořádání za jeden z faktorů, které utvářely lidské poznání v dávném evolučním období. Z toho důvodu dodnes existuje celá řada institucí vyžadujících vysoký stupeň společenského závazku, od vojenských brigád až po církevní kongregace, které mají stále tendenci řídit se podle původního počtu 150 vztahů. Je to fascinující hypotéza, již zformulovali evoluční psychologové a která vychází z myšlenky, že žijící lovcí a sběrači jsou důkazem tohoto údajně dávného způsobu škálování sociálních vazeb od nukleární rodiny přes tlupy a rezidenční jednotky, přičemž každá větší skupina reprodukuje stejný pocit loajality jako k pokrevním příbuzným, jen ve větším měřítku – jako k „bratrům“ a „sestrám“ ve zbrani. A v tom je právě kámen úrazu.

Proti evolučním modelům předpokládajícím, že naše nejsilnější sociální vazby se zakládají na blízké biologické spřízněnosti, lze vznést zjevnou námitku: řada lidí nemá svou rodinu příliš v lásce.

Zdá se, že pro dnešní lovce a sběrače to platí úplně stejně jako pro kohokoli jiného. Mnohým se vyhlídka na strávení celého života v kruhu blízkých příbuzných zdá tak nesnesitelná, že budou radši cestovat do dalekých krajů, jen aby se od nich dostali pryč. Nové studie o demografii moderních lovců a sběračů – založené na statistickém srovnání vzorku případů z celého světa, od tanzanských Hadzů až po australské Martuy³ – ukazují, že rezidenční skupiny obvykle vůbec nebývají tvořeny biologickými příbuznými; a rozvíjející se obor archeogenetiky začíná naznačovat, že situace mezi pravěkými lovci a sběrači byla podobná, a to až do pleistocénu.⁴

Moderní Martuové o sobě sice můžou říkat, že pocházejí z nějakého společného totemického předka, vypadá to ale tak, že primární biologičtí příbuzní ve skutečnosti tvoří méně než 10 procent všech členů jakékoli skupiny obývající stejný prostor. Většina účastníků má mnohem rozvětvenější původ, nesdílejí blízké geny a jejich předkové jsou roztroušeni do velice rozsáhlých oblastí a mnohdy nemají ani stejný mateřský jazyk. Každý, kdo je uznáván jako Martu, je potenciálním členem kterékoli tlupy Martuů, a totéž podle všeho platí i mezi Hadzy, Bayaky, !Kungy Sany a dalšími. Skuteční dobrodruzi naopak často mohou zcela opustit svou vlastní větší skupinu. O to překvapivější je to na místech, jako je Austrálie, kde bývají velmi propracované příbuzenské systémy, v nichž se skoro všechna společenská uspořádání údajně řídí podle genealogického původu od totemických předků.

Mohlo by se tudíž zdát, že příbuzenské vazby jsou v takových případech ve skutečnosti metaforou pro společenské vztahy, podobně jako má tvrzení „všichni lidé jsou bratři“ vyjadřovat internacionalismus (přestože vlastního bratra třeba nemůžeme vystát nebo jsme s ním nemluvili celé roky). A co víc, tato sdílená metafora se často rozšířila do velmi odlehlých oblastí, jak jsme viděli v případě želvích nebo medvědích klanů, jež kdysi existovaly po celé Severní Americe, nebo u moiетových systémů v Austrálii. Díky tomu bylo pro každého, koho jeho nejbližší rodina zklamala, relativně snadné cestovat na velké vzdálenosti, a přesto se cítit jako doma.

Jako by moderní lovecko-sběračské společnosti existovaly současně ve dvou radikálně odlišných měřítkách: v jednom malém a intimním a v druhém, překlenujícím rozsáhlá území, nebo dokonce kontinenty. Může se to zdát zvláštní, nicméně z hlediska kognitivní

vědy to dává dokonalý smysl. Právě tato schopnost přesouvat se mezi měřítky nejzřetelněji odlišuje lidskou sociální kognici od poznávacích procesů ostatních primátů.⁵ Lidoopi spolu mohou soupeřit o přízeň nebo nadvládu, ale jakékoli vítězství je dočasné a otevřené dalšímu vyjednávání. O ničem takovém se nepředpokládá, že je věčné. Ve skutečnosti se nepředpokládá nic. Lidé mají tendenci žít spolu se zhruba 150 lidmi, které osobně znají v rámci imaginárních struktur sdílených miliony, možná i miliardami dalších lidí. Někdy, jako v případě moderních národů, panuje předpoklad, že tyto struktury se zakládají na příbuzenských vazbách, a jindy ne.⁶

Přínejmenším v tomto se moderní lovci a sběrači nijak neliší od moderních obyvatel měst nebo pravěkých lovců a sběračů. Všichni máme schopnost cítit se svázání s lidmi, s nimiž se pravděpodobně nikdy nesečkáme, být součástí makrosociální společnosti, která po většinu času existuje ve formě „virtuální reality“, světa možných vztahů s vlastními pravidly, rolemi a strukturami, jež jsou udržovány v paměti a připomínány prostřednictvím kognitivního vytváření společných představ a rituálů. Lovci a sběrači mohou někdy žít v malých skupinách, ale nikdy nežijí – a zřejmě ani nikdy nežili – ve *společnostech* malého měřítka.⁷

To neznamená, že na míře – ve smyslu absolutního počtu obyvatel – vůbec nesejde. Signalizuje to pouze, že tento aspekt nemusí nutně hrát roli v otázce selského rozumu. Právě v tomto bodě Canetti udeřil hřebíček na hlavičku. Masová společnost existuje v myslí dříve, než se stane fyzickou realitou. A co je klíčové, existuje v myslí i *poté*, co se stane fyzickou realitou.

V tomto okamžiku se můžeme vrátit k městům.

Města jsou hmatatelná. Některé prvky jejich fyzické infrastruktury – zdi, silnice, parky, kanály – mohou fyzicky existovat stovky, možná dokonce tisíce let, ale z lidského hlediska nejsou nikdy věčné. Lidé do měst ustavičně přicházejí a zase z nich odcházejí, ať už nastálo, nebo sezonně o prázdninách či svátcích, kvůli návštěvě příbuzných, obchodu, cestování, za účelem nájezdů a tak dále, nebo do měst jen dojíždějí v rámci svých každodenních povinností. Města však mají život, který toto všechno přesahuje. Není to kvůli trvalosti kamene, pálených či nepálených cihel ani proto, že většina lidí ve městě se setkává s ostatními. Je to proto, že lidé si často myslí, že *patří* do

města, a podle toho se i chovají – jako Londýňané, Moskvané nebo Kalkaťané. Claude Fischer to popisuje následovně:

Většina obyvatel měst vede racionální, omezený život, zřídka chodí do centra, skoro nezná městské části, kde nežije ani nepracuje, a vnímá (v jakémkoli sociologicky významném smyslu) pouze nepatrný zlomek městských obyvatel. Lidé se samozřejmě mohou příležitostně – při dopravní špičce, fotbalových zápasech apod. – ocitnout v přítomnosti tisíců cizinců, to ale nemusí mít nutně dopad na jejich osobní život [...] obyvatelé měst žijí v malých sociálních světech, jež se dotýkají, ale neprostupují se.⁸

To vše lze ve stejné míře aplikovat i na starověká města. Aristoteles například tvrdil, že Babylon byl tak velký, že poté, co ho obsadila cizí armáda, se do některých částí města tato novina nedonesla ani po dvou či třech dnech. Jinými slovy, z hlediska lidí žijících ve starověkém městě se samotné město příliš nelišilo od dřívější krajiny, kde působily klany nebo moietní systémy s dosahem tisíců kilometrů. Byla to struktura, jež primárně vznikla v lidské fantazii a umožňovala přátelské vztahy mezi lidmi, kteří se ve skutečnosti nikdy nesetkali.

Ve čtvrté kapitole jsme uvedli, že geografický rozsah, ve kterém se většina lidí pohybovala, se po značnou část dějin ve skutečnosti zmenšoval. Paleolitické „kulturní oblasti“ překlenovaly kontinenty. Mezolitické a neolitické kulturní zóny stále pokrývaly mnohem rozsáhlejší oblasti, než je domácí teritorium většiny soudobých etnolingvistických skupin (které antropologové nazývají „kulturou“). Města byla součástí tohoto procesu smršťování prostoru, jelikož měšťané mohli trávit (a mnozí skutečně trávili) skoro celý život v rámci několikakilometrového rádiu, což by pro lidi z dřívějších dob bylo prakticky nemyslitelné. Jedním ze způsobů, jak tento problém pochopit, je představit si rozlehlý regionální systém, jako byl ten, který se kdysi rozprostíral napříč velkou částí Austrálie nebo Severní Ameriky, napěchovaný do jediného městského prostoru – za současného zachování jeho virtuální kvality. Jestliže se vznik prvních měst odehrál nějak takto, pak není důvod se domnívat, že s tím byly spojeny nějaké zvláštní kognitivní problémy. Život v neomezených,

věčných a převážně imaginárních skupinách je fakticky to, co lidé provozovali celou dobu.

V čem to tedy bylo nové? Vraťme se k archeologickým důkazům. Sídliště, kde žily desítky tisíc lidí, se v dějinách lidstva poprvé objevila zhruba před 6 000 lety, a to skoro na všech kontinentech. Pak se začala množit. Jedním z důvodů, proč je tak obtížné napasovat naše znalosti o těchto sídlištích na staromódní evoluční posloupnost, v níž se města, státy, úřednictvo i společenské třídy vynoří naráz,⁹ je skutečnost, jak moc se tato města navzájem lišila. Nejde jen o to, že některým prvním městům scházela třídní stratifikace, majetkové monopoly nebo hierarchie řízení. Vykazovala výjimečně extrémní variabilitu, která od samého začátku naznačuje vědomé experimentování s městskou formou.

Současná archeologie mimo jiné dokazuje, že překvapivě málo těchto prvních měst projevovalo známky autoritativní nadvlády. Navíc se ukazuje, že jejich ekologie byla mnohem rozmanitější, než se dříve myslelo: města nemusejí být nutně závislá na venkovských oblastech, kde nevolníci nebo rolníci dřou a dopravují vozy plné obilí pro spotřebu obyvatel měst. Tato situace byla v pozdějších dobách bezpochyby stále typičtější, ale v prvních městech bylo zahradničení a chov dobytka v malém měřítku často podobně důležité, a totéž platilo pro říční a jezerní zdroje, a tedy i pro rybolov a sběr divokých sezonních plodů v lesích a mokřadech. Konkrétní mix se odvíjel především od polohy města, přesto je stále evidentnější, že první obyvatelé měst nezanechali výrazné stopy na životním prostředí ani na sobě navzájem.

Jak se žilo v prvních městech?

V následujících pasážích popíšeme, co se dělo především v Eurasii, a v další kapitole se přesuneme do Mezoameriky. Celý příběh by se samozřejmě dal vyprávět i z jiných geografických perspektiv (například ze subsaharské Afriky, kde lokální trajektorie městského rozvoje uprostřed delty Nigeru sahají až do doby před šířením islámu), v jedné knize však nelze spravedlivě zachytit všechno.¹⁰ Každý region, kterým se zde zabýváme, představuje pro archeologa nebo historika odlišnou škálu zdrojového materiálu, který musí vytřídit a zvážit. Ve většině případů písemné doklady buď zcela chybějí, nebo je jich velmi omezené množství. (Stále zde hovoříme převážně

o velmi raných obdobích dějin lidstva a o kulturních tradicích, které se hodně liší od těch našich.)

Možná nikdy nebudeme schopni do detailu zrekonstruovat nepsané uspořádání prvních měst nebo dramatických zvrátů, které je zřejmě pravidelně měnily. Přesto existuje dostatek pádných důkazů, jež nejenže vyvracejí konvenční narativ, ale také otevírají oči možnostem, o kterých by se nám jinak ani nesnilo. Než se podíváme na konkrétní případy, měli bychom se alespoň v krátkosti zamyslet, proč města vůbec vznikla. Stala se z dočasných, sezonních shromažďovacích míst, o nichž jsme mluvili v předchozích kapitolách, postupně trvalá, celoroční sídliště? Takový příběh by byl krásně jednoduchý. Bohužel se zdá, že celý proces se odehrál jinak. Skutečnost je složitější a jako obvykle o hodně zajímavější.

NASTÍNÍME, JAK VZNIKLA MĚSTA, A ZVÁŽÍME, PROČ K TOMU DOŠLO

Všude, kde se města objevila, určila novou etapu světových dějin.¹¹ Říkejme jí „první městský svět“, což je nepochybně nezázivný výraz pro období, které bylo v mnoha ohledech specifickou fází lidské minulosti. Možná jde o jedno z pro nás nejobtížněji pochopitelných období, neboť bylo zároveň tak známé i tak cizí. Nejprve se zamysleme nad tou známou částí.

Skoro ve všech prvních městech nacházíme velkolepá, vědomá vyjádření občanské jednoty, stavby uspořádané do harmonických a často krásných vzorců, jež jasně odrážejí jistý druh plánování v měřítku obce. V místech, z nichž máme písemné prameny (například ve staré Mezopotámii), nacházíme velké skupiny obyvatel, kteří se k sobě vztahují nikoli na základě příbuzenských nebo etnických vazeb, ale mluví o sobě prostě jako o „lidu“ daného města (nebo často jako o jeho „synech a dcerách“), který spojila oddanost k předkům zakladatelům, bohům a hrdinům, k občanské infrastruktuře a rituálnímu kalendáři, jenž vždy obsahoval alespoň pár příležitostí k lidovým slavnostem.¹² Občanské slavnosti byly okamžikem, kdy imaginární struktury, jimž lidé podřizovali každodenní život, ale které nebylo možné normálně vidět, dočasně nabývaly hmatatelné, materiální podoby.

Kdekoli nacházíme důkazy, tam jsou i rozdíly. Lidé žijící ve městech často pocházeli zdaleka. Velké město Teotihuacán v Údolí Mexika přitahovalo obyvatele z tak odlehlých oblastí jako Yucatán nebo Mexický záliv už ve třetím nebo čtvrtém století našeho letopočtu; migranti se zde usadili ve svých sousedstvích, jedním z nich byla i mayská čtvrť. Přistěhovalci z velkých záplavových plání Indu pohřbívali své mrtvé na hřbitově Harappa. Pro starověká města bylo typické, že se dělila na čtvrti, mezi nimiž často vznikala trvalá rivalita, a zřejmě to platilo i pro úplně první města. Taková sousedství opevněná zdmi, branami a příkopy se pravděpodobně v ničem zásadním nelišila od svých moderních protějšků.¹³

Na těchto městech je (aspoň pro nás) zvláštní to, co zde chybí. Jde zejména o technologie, ať už o pokročilou metalurgii, intenzivní zemědělství, sociální technologie, jako jsou administrativní záznamy, a dokonce i kolo. Každá z těchto věcí mohla, ale nemusela být přítomna, záleží na tom, kam v tomto prvním městském světě upřeme zrak. Zde je namístě připomenout, že ve většině oblastí obou Amerik před evropskou invazí neexistovaly kovové nástroje ani koně, osli, velbloudi nebo voli. Veškerý pohyb lidí a věcí se odehrával buď pěšky, na kánoích, nebo na *travois* (smyky). Přesto jsou rozměry předkolumbovských hlavních měst jako Teotihuacán nebo Tenochtitlán mnohem větší než u prvních měst v Číně a Mezopotámii. „Městské státy“ v Řecku z doby bronzové (např. Tírýns a Mykény) vedle nich připomínají opevněné vesničky.

Největší první města (tedy města s nejvyšším počtem obyvatel) se ve skutečnosti neobjevila v Eurasii – s jejími mnoha technickými a logistickými výhodami –, ale v Mezoamerice, která neznala kolové vozy ani lodě s plachtami, povozy či jiné dopravní prostředky tažené zvířaty a kde byly metalurgie a úřednictvo znalé písma zastoupené v mnohem menší míře. Nabízí se otázka: Proč tedy tolik lidí žilo na jednom místě? Konvenční příběh hledá hlavní příčiny v technologických faktorech: města byla opožděným, ale nevyhnutelným důsledkem „zemědělské revoluce“, která vyslala populaci na vzestupnou trajektorii a spustila řetězec dalších vývojových kroků, například v dopravě a správě, což umožnilo uživit velké množství obyvatel usazených na jednom místě. Tyto velké populace později vyžadovaly státy, které by je spravovaly. Jak jsme viděli, na faktech se podle všeho nezakládá ani jedna část tohoto příběhu.

Najít jediný příběh je obtížné. Kupříkladu Teotihuacán se stal tak velkým městem, čítajícím v době svého vrcholu až 100 000 duší, zřejmě hlavně proto, že série sopečných erupcí a s nimi souvisejících přírodních katastrof vyhnala celé skupiny obyvatel z jejich domovů a právě ty se zde následně usadily.¹⁴ Při utváření měst často hrály roli ekologické faktory, v tomto konkrétním případě se však zdá, že s intenzifikací zemědělství souvisely jen nepřímo. Přesto se objevují náznaky určitého vzorce. Na mnoha místech Eurasie a v několika oblastech Ameriky začala města vznikat těsně po změně ekologických podmínek, ke které začalo docházet zhruba od roku 5000 př. n. l., po konci doby ledové. V té době se udály přinejmenším dvě environmentální změny.

Ta první se týkala řek. Na začátku holocénu byly velké světové řeky stále divoké a nepředvídatelné. Později, okolo roku 7000 př. n. l., se začaly záplavové režimy měnit a umožnily usedlejší režim. Výsledkem bylo vytvoření širokých a vysoce úrodných záplavových oblastí podél Žluté řeky, Indu, Tigridu a dalších řek, jež si spojujeme s prvními městskými civilizacemi. Souběžně s tím se ve středním holocénu zpomalilo tání polárních ledovců až do bodu, kdy se hladiny moří na celém světě stabilizovaly, přinejmenším ve větší míře než kdykoli předtím. Kombinovaný dopad těchto dvou procesů byl dramatický zejména v místech, kde se velké řeky setkávaly s otevřenou vodou a zanechávaly za sebou sezonní nános úrodné naplaveniny rychleji, než je mohla vytlačit mořská voda. Takto vznikly velké vějířovité delty, které dnes známe například z ústí Mississippi, Nilu nebo Eufratu.¹⁵

Prostředí těchto delt – utvářené z dobře zavlažované půdy, kterou každoročně propláchla řeka, bohatých mokřadů a pobřežních habitatů, jež měla v oblibě migrující zvěř a vodní ptactvo – bylo hlavním lákadlem pro lidské populace. Stahovali se do nich neolitictí zemědělci a přinášeli si sem vlastní plodiny a dobytek. Není to moc překvapivé, uvědomíme-li, že se jednalo o zvětšené verze říčních, potočních a jezerních prostředí, kde se objevily první příklady neolitického zemědělství, ale s jedním zásadním rozdílem: hned za horizontem se nacházelo otevřené moře a před ním rozsáhlé mokřady poskytující vodní zdroje, jež zmírňovaly rizika zemědělství, a také zajišťovaly neustálý přísun organických materiálů (rákos, vlákno, naplavenina) využívaných ve stavebnictví a výrobě.¹⁶

To vše v kombinaci s úrodnou aluviální půdou vyskytující se hlouběji ve vnitrozemí podpořilo v Eurasii růst specializovanějších forem zemědělství včetně používání pluhů tažených zvířaty (které se objevily i v Egyptě před rokem 3000 př. n. l.) a chovu ovcí na vlnu. Extenzivní zemědělství mohlo být tedy důsledkem, nikoli příčinou urbanizace.¹⁷ Výběr plodin a zvířat často nesouvisel ani tak s obživou, jako spíše s rozvíjením řemesel v prvních městech (zejména textilní výroby) a také s oblíbenou podobou městské kuchyně – alkoholické nápoje, kynutý chleba a mléčné produkty. Lovci a sběrači, rybáři a ptáčníci byli pro tyto nové městské ekonomiky stejně důležité jako zemědělci a pastevci.¹⁸ Oproti tomu venkovští rolníci se objevili později jako sekundární produkt.

Mokřady a záplavové pláně nejsou archeologickému výzkumu nakloněné. Tyto nejranější fáze městského osídlení často leží pod pozdějšími nánosy náplavové půdy nebo pod pozůstatky měst, jež na nich vyrostla. V mnoha částech světa se první dostupné důkazy vztahují k již pokročilejší fázi městské expanze: kdy už existovaly mokřadní metropole a síť center, která předchází známá sídliště přerostla desetinásobně. Některá z těchto měst, jež vyrostla v dřívějších mokřadech, se do zorného pole historiků dostala teprve nedávno – jako by se zrodila z rákosí. Výsledky jsou často překvapivé a jejich dopady stále nejasné.

Dnes už například víme, že v čínské provincii Šan-tung, na dolním toku Žluté řeky, existovala sídliště o rozloze často větší než 300 hektarů – například Liang-čcheng-čen a Jao-wang-čcheng – nejpozději v roce 2500 př. n. l., což je více než 1 000 let před prvními královskými dynastiemi, jež se objevily na pláních ve střední Číně. Na druhé straně Pacifiku se přibližně ve stejné době rozvíjela rozlehlá obřadní centra v údolí peruánské řeky Rio Supe, zejména v lokalitě Caral, kde archeologové pod zemí odkryli kruhová prostranství a monumentální plošiny o 4 000 let starší než incká říše.¹⁹ Rozsah lidského osídlení v okolí těchto velkých center doposud nebyl určen.

Tyto nové poznatky ukazují, že archeologové doposud nemají dostatečné informace o rozmístění prvních měst. Důkazy navíc naznačují, že tato města mohla být o dost starší než systémy autoritářské vlády a gramotné správy, jež byly dříve považovány za nezbytné pro jejich založení. Podobné nálezy se vynořují i v mayaských nížinách, kde se obřadní centra vskutku enormní velikosti

(a doposud bez důkazů monarchie nebo třídní stratifikace) dají datovat až do roku 1000 př. n. l., což je více než tisíc let před nástupem klasických mayských králů, jejichž královská města byla nápadně menší.²⁰ To vyvolává zajímavou, ale obtížnou otázku. Co kromě rákosu, vláken a hlíny drželo první experimenty s městským životem pohromadě? Co bylo jejich sociálním pojivem? Je nejvyšší čas uvést několik příkladů, ale než se pustíme do zkoumání velkých civilizací z údolí Tigridu, Indu a Žluté řeky, navštívíme nejprve travnaté pláně východní Evropy.

O „MEGALOKALITÁCH“ A O TOM, JAK ARCHEOLOGICKÉ NÁLEZY NA UKRAJINĚ VYVRACEJÍ KONVENČNÍ PŘEDSTAVY O PŮVODU MĚST

Vzdálená historie zemí kolem Černého moře se topí ve zlatě. Tento dojem by si mohl odnést jakýkoli náhodný návštěvník velkých muzeí v Sofii, Kyjevě nebo Tbilisi. Už od dob Herodota se cizí návštěvníci regionu vraceli domů vybaveni šokujícími historkami o okázalých pohřbech válečnických králů a masovém zabíjení koní a sluhů, které je doprovázelo. O více než tisíc let později, v desátém století našeho letopočtu, cestovatel Ibn Fadlán ohromoval a dráždil arabské čtenáře takřka identickými příběhy.

Výsledkem bylo, že termín „pravěk“ (nazývaný někdy i jako „protohistorie“) v těchto zemích vždy evokoval odkaz aristokratických kmenů a okázalých hrobek naplněných poklady. Takové hrobky se tam určitě jednou najdou. Na západní straně regionu, v Bulharsku, lze první takové zlatem napěchované pohřebiště obdivovat ve Varně, jež je podivně zařazeno do období, které regionální archeologové nazývají dobou měděnou a které odpovídá pátému tisíciletí př. n. l. Dále na východ, v jejíž jižní části Ruska, začala krátce poté tradice výstředních pohřebních rituálů spojených s mohylami známými jako *kurgany*, které skutečně označují místo odpočinku válečných vládařů různého druhu.²¹

Ukazuje se však, že to nebyl celý příběh. Velkolepé válečnické hrobky ve skutečnosti nemusely být nejzajímavějšími aspektem pravěku v tomto regionu. Kromě nich se tu nacházela i města.

Archeologové na Ukrajině a v Moldavsku začali mít o jejich existenci tušení v sedmdesátých letech dvacátého století, kdy si všimli lidských osad starších a větších než cokoli, s čím se doposud setkali.²² Další průzkumy ukázaly, že tato sídliště, jimž se někdy říká „megalokalita“ (Talianki, Maidanetske, Nebelivka a další), existovala od počátku čtvrtého tisíciletí př. n. l. do jeho poloviny, což znamená, že některá vznikla už před nejnámějšími mezopotámskými městy. Navíc byla i rozlehlejší.

Přesto nejsou tato ukrajinská města v odborných diskusích o počátcích urbanismu skoro zmiňována. Samotný pojem „megalokalita“ je jistým eufemismem, který má širšímu publiku naznačit, že se nejedná o skutečná města, ale o jakési vesnice, jež z nějakého důvodu přehnaně nabobtnaly. Někteří archeologové je dokonce přímo označují jako „přerostlé vesnice“. Jak si tuto neochotu přijmout ukrajinské megalokality do magického kruhu počátků měst vysvětlit? Proč každý, kdo se jen trochu zajímá o původ měst, slyšel o Uruku a Mohendžodaru, ale skoro nikdo nezná Talianki?

Odpověď je do značné míry politická. Částečně vychází z prosté geopolitické situace: řadu původních objevů učinili vědci z východního bloku během studené války, což jednak zpomalilo přijetí jejich objevů v západních akademických kruzích, a jednak způsobilo, že k těmto překvapivým nálezům se přistupovalo se špetkou skepticismu. A ještě více to možná souviselo s vnitropolitickým životem samotných pravěkých sídlišť. Podle konvenčních názorů v nich totiž žádná politika neexistovala. Neobjevily se žádné důkazy o centralizované vládě ani správě – anebo o jakékoli formě vládnoucí třídy. Jinými slovy, tato obří sídliště měla všechny znaky společnosti, kterou evolucionisté označují jako „jednoduchou“, a nikoli „komplexní“ společnost.

Na tomto místě nelze nepřipomenout slavnou povídku Ursuly Le Guin „Ti, kdož odcházejí z Omélasu“ o imaginárním městě Omélas, které se také obešlo bez králů, válek, otroků nebo tajné policie. Le Guin tvrdí, že podobné společnosti obvykle odepíšeme jako primitivní, ačkoli občané Omélasu nebyli „prošťáčkové, líbezni pastýři, ušlechtilí divoši, vlídní utopisté. Nebyli o nic méně komplikovaní než my“. Potíž je v tom, že „naším zlozvykem, v něm nás podporují pedanti a světaznalí estétové, je považovat štěstí za cosi dost hloupého“.²³

Le Guin uhodila hřebíček na hlavičku. Samozřejmě nemáme ani po-
nětí, jak relativně šťastní byli obyvatelé ukrajinských megalokalit jako
Maidenetsko nebo Nebelivka ve srovnání se šlechtici pohřbívanými
v *kurganech*, nebo dokonce se sluhy, již byli rituálně obětováni při jejich
pohřbech, či s nevolníky, kteří dodávali pšenici a ječmen obyvatelům
pozdějších řeckých kolonií na pobřeží Černého moře (ačkoli to můžeme
odhadovat). A jak ví každý, kdo četl příběh Le Guin, s problémy se po-
týkalo i Omélas. Podstata však zůstává stejná: Proč se domníváme, že
lidé, kteří vymysleli způsob, jak si může početná populace sama vládnout
a zajistit si obživu, a to bez chrámů, paláců a vojenských pevností
(tedy bez zjevných projevů arogance, sebeponižování a krutosti), jsou
nějak méně komplexní než společnosti, které na to nepřišly?

Proč se zdráháme označit takové místo důstojným názvem
„město“?

Megalokality na Ukrajině a v přilehlých oblastech byly osídlené
zhruba mezi lety 4100 a 3300 př. n. l., tedy v období trvajícím zhruba
osm století, což je výrazně déle než u pozdějších městských tradic.
Proč se tam vůbec objevily? Zdá se, že stejně jako města v Mezopotámii
a v údolí Indu vznikly z ekologického oportunismu ve střední fázi
holocénu. V tomto případě nešlo o dynamiku záplavových plání,
ale o procesy vytváření půdy v rovinných oblastech severně od Černého
moře. Zdejší černozem je legendární svou úrodností; toto území mezi
Jižním Bugem a Dněprem se pro pozdější říše stalo sýpkou (a proto si
řecké městské státy založily v této oblasti kolonie a ze zdejších obyvatel
si udělaly otroky nebo nevolníky: starověké Athény získávaly značnou
část své obživy z černomořského obilí).

Do roku 4500 př. n. l. se černozem rozšířila do širokého území
mezi Karpaty a Uralem, kde vznikla mozaikovitá krajina složená z
otevřených stepí a lesů, která byla schopna uživit husté lidské osídlení.²⁴
Neolitické lidé, kteří se zde usadili, putovali na východ od dolního
toku Dunaje a cestou překonali Karpaty. Netušíme proč, ale víme, že si
během dlouhého putování říčními údolními a horskými průsmyky
zachovali soudržnou sociální identitu. Jejich vesnice, které byly
rozlohou často malé, sdílely podobné kulturní zvyklosti odrážející se
v podobě jejich příbytků nebo ženských sošek a ve způsobu přípravy
a servírování jídla. Archeologický název této specifické „životní
koncepce“ je Cucuteni-Trypilská kultura, podle míst, odkud pocházejí
první nálezy.²⁵

Ukrajinské ani moldavské megalokality se nevynořily zničehonic. Byly fyzickou realizací rozsáhlé komunity, jež existovala už dlouho předtím, než se její jednotlivé jednotky sloučily do velkých sídlišť. Těch bylo doposud zdokumentováno několik desítek. Zatím největší známá lokalita – Talianki – se rozprostírala na území o velikosti 300 hektarů, čímž přesáhla rané fáze města Uruk v jižní Mezopotámii. Neobjevily se zde žádné důkazy centrální správy ani společných skladovacích prostor. Navíc se nenašly ani vládní budovy, opevnění či monumentální architektura. Neexistuje zde žádná akropole ani občanské centrum, nic, co by bylo obdobou uruckého posvátného okrsku („Domu nebes“) nebo velkých lázní v Mohendžodaru.

Nacházíme však domy: v případě Talianki je jich hodně přes tisíc. Mají obdélníkový tvar, jsou dlouhé až šest metrů na šířku a dvakrát tolik na délku a postavené z proutí a mazanice na dřevěných trámech s kamennými základy. Společně s přilehlými zahradami tvoří tyto domy ve všech megalokalitách úhledné kruhové vzorce, které z ptací perspektivy připomínají řez kmenem: velké kruhy se soustřednými prostory mezi nimi. Vnitřní kruh ohraničuje velký okrouhlý prostor uprostřed sídliště, kde první archeologové očekávali, že najdou cosi dramatického: velkolepé budovy nebo velká pohřebiště. Ve všech známých případech je však ústřední prostor jednoduše prázdný a spekulace o jeho funkci sahají od lidových shromáždění přes obřady po sezonní ohrady pro zvířata – nebo možná všechny tři možnosti.²⁶ Standardním archeologickým plánům ukrajinských megalokalit tudíž chybí jádro.

Kromě masivní velikosti sídlišť navíc překvapí, že jsou od sebe vzdálená nanejvýš deset až patnáct kilometrů.²⁷ Veškeré jejich obyvatelstvo – jehož počet se odhaduje na vyšší tisíce v každé megalokalitě a v některých případech na více než 10 000 – tedy muselo získávat zdroje obživy ze společných venkovských oblastí. Zdá se však, že jeho ekologická stopa byla překvapivě malá.²⁸ Existuje řada možných vysvětlení. Někteří archeologové tvrdí, že megalokality byly osídlené jen část roku, možná jen během jednoho ročního období,²⁹ což by z nich činilo městské alternativy dočasných shromažďovacích lokalit popsaných ve třetí kapitole. Toto tvrzení je těžko slučitelné s bytelností místních domů (s úsilím vynaloženým na pokácení stromů, postavení základů, pevných zdí apod.). Jako

Nebelivka: pravěká „megalokalita“
v ukrajinské lesostepi

Volně širitelná ukázka z knihy ÚSVIT VŠEHO: Nová historie lidstva

pravděpodobnější se jeví, že se tyto megalokality podobaly většině ostatních měst a že jejich osídlení nebylo ani trvalé, ani striktně sezonní, ale někde mezi.³⁰

Měli bychom také zvážit, jestli obyvatelé megalokalit vědomě udržovali svůj ekosystém tak, aby nedocházelo k rozsáhlému odlesňování. Toto tvrzení se zdá být v souladu s archeologickým výzkumem jejich hospodářství, jež poukazuje na zahradničení v malém měřítku, provozované často v rámci sídlišť spolu s chovem dobytka, sadařením a širokým spektrem loveckých a sběračských činností. Jedná se o vskutku pozoruhodně rozmanitý a udržitelný model. Strava obyvatel kromě pšenice, ječmene a luštěnin zahrnovala i jablka, hrušky, třešně, trnky, žaludy, lískové ořechy a meruňky. Obyvatelé megalokalit lovili jeleny evropské, srnce obecné a divoká prasata a vedle toho se věnovali zemědělství a lesnictví. Byla to „hra na zemědělství“ v obřím měřítku: městské obyvatelstvo, které se živilo drobným zahradničením a chovem spolu se sběrem mimořádného množství divokých plodin.³¹

Tento způsob života nebyl v žádném ohledu „jednoduchý“. Obyvatelé se nejenže museli starat o sady, zahrady, dobytek a lesy, ale navíc také dováželi značné množství soli z pramenů ve východních Karpatech a z černomořského pobřeží. V údolí Dněstru se ve velkém těžil pazourek, který se používal na výrobu nástrojů. Vzkvétalo i domácí hrnčířství, jehož výrobky jsou považovány za jedny z nejvyšších keramických děl pravěkého světa, a kromě toho sem pravidelně proudily dodávky mědi z Balkánu.³² Mezi archeology nepanuje shoda, jaký druh společenského uspořádání toto vše vyžadovalo, ale většina z nich se shodne, že logistické výzvy byly enormní. Bezpochyby vznikala přebytek a s ním i značný potenciál, aby se někteří chopili moci nad zásobami a dodávkami, vládli ostatním a bojovali o kořist – za celé období trvajících osm století však nacházíme jen málo důkazů o válečnictví nebo o vzniku společenských elit. Skutečná komplexita megalokalit spočívá ve strategiích, které obyvatelé přijali, aby takovým procesům zabránili.

Jak to všechno fungovalo? Vzhledem k absenci písemných záznamů (nebo stroje času) máme o příbuzenství a dědictví nebo o tom, jak lidé v těchto městech přijímali společná rozhodnutí, jen velmi omezené informace.³³ Přesto existují určitá vodítka, jež začínají na úrovni

jednotlivých domácností. Všechny domy byly postaveny podle zhruba stejného plánu, ale každý byl zároveň svým způsobem unikátní. V každém domě lze nalézt nějakou inovaci, dokonce i hravé prvky, například v pravidlech společného stolování. Každá rodinná jednotka si vyvinula vlastní malé variace domácích rituálů, jež se odrážely v jedinečné sbírce servírovacích a jídelních nádob, pomalovaných často skutečně úchvatnými polychromovanými vzory a zhotovených v mimořádné rozmanitosti tvarů. Jako by každá domácnost byla uměleckou sbírkou s unikátním estetickým stylem.

Některé domácí hrnčířské výrobky připomínají ženská těla a ženské sošky patří k nejčastěji nalezeným předmětům v pozůstatcích domů. Dochovaly se i modely domů a drobné repliky nábytku a jídelního vybavení – jde o miniaturní reprezentaci ztracených sociálních světů znovu potvrzující prominentní roli žen.³⁴ To vše nám trochu napovídá o kulturní atmosféře těchto domácností (a jednoduše to vysvětluje, proč Marija Gimbutas, jejíž syntézou eurasijského pravěku jsme se zabývali dříve, považovala Cucuteni-Trypilskou kulturu za součást „staré Evropy“ s kulturními kořeny v prvních zemědělských společnostech z Anatolie a Blízkého východu). Jak se však tyto domácnosti spojily v tak ohromném počtu, aby vytvořily velká koncentrovaná sídliště, charakteristická pro ukrajinské megalokality?

Na první pohled působí tyto lokality přísně uniformně, jako uzavřený okruh sociální interakce, při bližším zkoumání však opakovaně nacházíme odchylky od normy. Jednotlivé domácnosti se někdy rozhodly sloučit do skupiny po třech až deseti rodinách. Jejich hranice tvořily příkopy nebo jámy. V některých místech se tyto skupiny spojovaly do sousedství, která se paprskovitě rozbíhala od středu k obvodu, a vytvářely obytné okrsky nebo čtvrti. Každá domácnost měla přístup aspoň k jednomu sněmovnímu domu, který byl větší než běžná obydlí a kde se mohla pravidelně scházet větší část obyvatel za účelem činností, o nichž se můžeme jen dohadovat (politické schůze? soudní řízení? sezonní obřady?).³⁵

Pečlivá archeologická analýza odhalila, že zdánlivá uniformita ukrajinských megalokalit vycházela odspodu, prostřednictvím místních rozhodovacích procesů.³⁶ To muselo znamenat, že členové jednotlivých domácností – nebo přinejmenším zástupci jejich sousedství – sdíleli koncepční uspořádání sídliště jako celek. Můžeme také bezpečně odvodit, že toto uspořádání se zakládalo na představě

kruhu a jeho možných transformacích. Abychom pochopili, jak obyvatelé tuto mentální představu realizovali a převáděli ji do funkční sociální reality v tak enormním měřítku, nemůžeme se spoléhat pouze na archeologii. Naštěstí nám rozvíjející se odvětví etnomatematiky ukazuje, jak přesně mohl takový systém fungovat v praxi. Nejpoučnejším případem, který známe, jsou baskické osady v Pyrenejích.

Tyto moderní baskické společnosti – zastrčené v jihozápadním cípu Francie – si také představují své komunity v kruhové formě, stejně jako si představují, že jsou obklopeni kruhem hor. Kruhové uspořádání má zdůraznit ideální rovnost domácností a rodinných jednotek. Je nepravděpodobné, že by společenské uspořádání těchto existujících komunit bylo úplně stejné jako u dávných komunit na Ukrajině. Přesto nabízí skvělou ilustraci toho, jak takové kruhové uspořádání může být součástí vědomého rovnostářského projektu, ve kterém má „každý sousedy nalevo i sousedy napravo. Nikdo není první a nikdo není poslední“.³⁷

Například v obci Sainte-Engrâce je kruhový tvar vesnice také dynamickým modelem používaným jako počítadlo pro zajištění sezonní rotace základních úkolů a povinností. Každou neděli jedna domácnost nechá požehnat v místním kostele dva bochníky chleba, z nichž jeden sní a druhý daruje „prvnímu sousedovi“ (domu napravo); příští týden tento soused udělá totéž a tak dále po směru hodinových ručiček, takže dokončení kruhu by v obci o 100 domácnostech trvalo zhruba dva roky.³⁸

Jak bývá v takových případech zvykem, pojí se s tím celá kosmologie, teorie o lidském stavu: o bochnících se mluví jako o „semeni“, tedy o něčem životodárném, zatímco péče o mrtvé a umírající postupuje opačným směrem, proti směru hodinových ručiček. Systém však představuje i základ ekonomické spolupráce. Pokud domácnost, na kterou přijde řada, z jakéhokoli důvodu není schopna splnit své povinnosti, nastoupí propracovaný systém náhradníků, takže první, druhý a někdy i třetí soused dočasně převezme její roli. To zase poskytuje model pro prakticky všechny formy spolupráce. Stejný systém „prvních sousedů“ a náhradníků, stejný stupňovitý model reciprocity se používá k vyřešení jakéhokoli úkolu, který vyžaduje více rukou, než má jedna rodina: od pěstování a sklízení až po výrobu sýra a zabíjení prasat. Z toho vyplývá, že domácnosti si jednoduše nemohou

naplánovat denní práce jen podle svých potřeb. Musejí vzít v potaz také závazky vůči jiným domácnostem, jež zase mají své závazky k dalším domácnostem a tak dále. Pokud vezmeme v úvahu, že některé úkoly – vyhánění stád na horské pastviny nebo dojení, stříhání a hlídání stád – mohou vyžadovat společné úsilí desítek různých domácností a že domácnosti musejí sladit naplánování řady různých druhů závazků, začneme chápat, o jak složité uspořádání jde.

Jinými slovy, tyto „jednoduché“ ekonomiky jsou zřídka tak jednoduché. Často představují mimořádně komplexní logistické výzvy, jež se řeší na základě složitých systémů vzájemné pomoci, a to bez potřeby centralizované moci nebo správy. Baskičtí vesničané v tomto regionu jsou vědomě rovnostářští v tom smyslu, že trvají na tom, aby každá domácnost byla v konečném důsledku stejná a měla stejné povinnosti jako každá jiná; ale spíše než na správu prostřednictvím obecních sněmů (které dřívější generace baskických měšťanů se slávou vytvořily v místech jako Guernica) spoléhají na matematické principy jako rotace, postupné nahrazování a střídání. Konečný výsledek je však stejný a systém je natolik flexibilní, že se průběžně mohou zohledňovat změny v počtu domácností nebo ve schopnostech jejich jednotlivých členů, což zajišťuje, že rovnost vztahů je udržována dlouhodobě a takřka nikdy nedojde k vnitřním konfliktům.

Není důvod předpokládat, že by takový systém měl fungovat jen v malém měřítku: vesnice se stovkou domácností je mnohem větší než Dunbarova kognitivní hranice sto padesáti lidí (počet stálých, důvěrných vztahů, které jsme schopni udržet v mysli, než – tedy podle Dunbara – musíme začít přidělovat moc nad společenskými záležitostmi náčelníkům a správcům); a baskické vesnice a města byly dokonce mnohem větší. Takto můžeme začít chápat, jak se – v odlišném kontextu – tyto rovnostářské systémy mohly rozrůst do obcí o řádově stovkách, nebo dokonce i tisících domácností. Když se vrátíme k ukrajinským megalokalitám, musíme uznat, že naše znalosti jsou chabé. Kolem poloviny čtvrtého tisíciletí př. n. l. byla většina z nich víceméně opuštěná. Stále nevíme proč. To, co se z nich dochovalo, je však zásadní: jde o důkaz, že vysoce rovnostářské uspořádání je možné i v městském měřítku.³⁹ S tímto vědomím můžeme pohlédnout novými očima na některé známější případy z jiných částí Eurasie. Začneme s Mezopotámií.

O MEZOPOTÁMII A „NE TAK PRIMITIVNÍ“ DEMOKRACII

Mezopotámie znamená „země mezi dvěma řekami“. Archeologové tento region někdy nazývají „srdcem měst“.⁴⁰ Jeho záplavové pláně protínají jinak vyprahlou krajinu jižního Iráku a cestou k Perskému zálivu se mění v mokřady.⁴¹ Městský život zde sahá minimálně do roku 3500 př. n. l. V severnějších oblastech mezi Tigridem a Eufra-tem, kde řeky protékají pláněmi zavlažovanými deštěm, se historie měst datuje ještě hlouběji, před rok 4000 př. n. l.⁴²

Na rozdíl od ukrajinských megalokalit nebo měst z doby bronzové v údolí Indu, k nimž se zanedlouho vrátíme, byla Mezopotámie součástí moderní paměti ještě předtím, než kterýkoli archeolog zaryl rýč do jejich prastarých pahorků.⁴³ Každý, kdo četl Bibli, věděl o babylonském a asyrském království, a ve vrcholném viktoriánském období začali biblisté a orientalisté provádět vykopávky na místech spojených s biblickými texty, například v Ninive a Nimrudu, neboť doufali, že odkryjí města, jimž vládly legendární postavy jako Nebukadnesar, Sinacherib nebo Tiglatpilešar. Opravdu je našli, na řadě těchto míst i jinde však učinili také další, ještě pozoruhodnější nálezy, například čedičovou stělu se zákoníkem babylonského vládce Chammurapiho z osmnáctého století př. n. l., jež byla objevena v Suse v západním Íránu, dále hliněné tabulky z Ninive s kopiemi *Eposu o Gilgamešovi*, bájném vládcu Uruku, a také královské hrobky v jhoiráckém Uru, kde byly kolem roku 2500 př. n. l. pohřbeni v Bibli nezmínění králové a královny spolu s mimořádným bohatstvím a s ostatky obětovaných sluhů.

Našla se ještě větší překvapení. Nejstarší pozůstatky měst a království – k nimž patřily královské hrobky v Uru – byly součástí dosud neznámé kultury, o níž se Písmo nezmiňuje: kultury Sumerů používajících jazyk, který nebyl příbuzný se semitskou jazykovou rodinou, z níž pochází hebrejštiny a arabština.⁴⁴ (Ve skutečnosti stejně jako v případě baskičtiny nepanuje shoda, do jaké jazykové rodiny sumerština patří.) Obecně však první dekady archeologického výzkumu v regionu, od konce devatenáctého století po začátek století dvacátého, potvrdily očekávané spojení staré Mezopotámie s říší a monarchií. Sumerové, přinejmenším na prvním pohled, nepředstavovali výjimku.⁴⁵ Ve skutečnosti udávali tón. Zájem veřejnosti o nálezy z Uru byl tak velký, že časopis *Illustrated London News*

(anglické „okénko do světa“) ve dvacátých letech dvacátého století věnoval celých třicet tematických článků vykopávkám královských hrobek, o které se zasloužil Leonard Woolley.

To vše posilovalo populární představu Mezopotámie jako městské, královské a aristokratické civilizace prodchnuté nadšením pro odkrývání „pravdy“, která se skrývala za biblickými texty (v hebrejské Bibli je za rodiště patriarchy Abrahama zmiňováno sumerské město „Ur Kasdim“). Jedním z hlavních úspěchů moderní archeologie a epigrafiky bylo překreslení původního obrazu: ukázaly, že Mezopotámie ve skutečnosti nikdy nebyla věčnou „zemí králů“. Skutečný příběh je mnohem složitější.

První mezopotámská města – ze čtvrtého a počátku třetího tisíciletí př. n. l. – nenabízejí žádný jasný důkaz o monarchii. Mohli byste namítnout, že jen stěží lze stoprocentně dokázat, že něco *neexistuje*. My však víme, jak by důkazy o monarchii v těchto městech vypadaly, protože o půl tisíciletí později (zhruba od roku 2800 př. n. l.) se známky monarchie začaly objevovat všude: paláce, aristokratické pohřby a královské rytiny a také obranné městské hradby a organizované vojsko, jež je mělo chránit. Zrození měst a s ním i základních prvků mezopotámského občanského života – starobyklých stavebních kamenů jeho městské společnosti – je však mnohem starší než toto „první dynastické“ období.

Tyto původní městské prvky zahrnují i ty, které byly nesprávně označeny za vynálezy královského státnictví, jako například instituce, již historici označili jako robotu. Jde o nucenou práci na občanských projektech, která byla vyžadována od svobodných občanů na sezonní bázi a byla vždy považována za formu daně vybírané mocnými vládci: daň, která se neplatí zbožím, ale službami. V případě Mezopotámie však roboty byla dávno známá. Byla stará jako lidstvo samo. V mýtu o Atrachasisovi (jenž se stal předlohou starozákonního Noema) se praví, že bohové nejprve stvořili lidi, kteří za ně měli vykonávat robotu. Mezopotámští bohové byli neobyčejně zruční a původně sami pracovali. Nakonec je však kopání zavlažovacích kanálů vyčerpalo, a tak stvořili nižší božstva, aby odvedla práci za ně. Ta se však vzbouřila a – poté, co se jim dostalo mnohem příznivějšího slyšení, než by se dočkal Lucifer v nebi – vyšší bohové uznali jejich požadavky a stvořili lidi.⁴⁶

Robotovat museli všichni. Dokonce i ti nejmocnější mezopotámští vládcí pozdějších dob museli při stavbě důležitého chrámu zvedat koše s hlínou. Sumerské slovo pro robotu (*dubsig*) znamená košík hlíny a psalo se pomocí piktogramu, na němž je znázorněn člověk zvedající koš nad hlavu, stejně jako to dělají králové vyrytí na Ur-nanšeho plaketě zhruba z roku 2500 př. n. l. Svobodní občané vykonávali *dubsig* v řádu týdnů i měsíců. Zatímco plnili službu, pracovali vysoce postavení kněží a správci po boku řemeslníků, pastevců a pěstitelů obilí. Později mohli králové udělovat výjimky a umožnit bohatým občanům, aby se z roboty vyplatili nebo najali jiné osoby, které by práci vykonaly za ně. Přesto všichni nějakým způsobem přispívali.⁴⁷

Královské hymny popisují „šťastné obličej“ a „radostná srdce“ pracujících robotníků. Není pochyb, že je zde přítomný také prvek propagandy, ale je zřejmé, že i v obdobích monarchie a říše se tyto sezonní projekty nesly ve slavnostním duchu a lidé dostávali hojnou odměnu v podobě chleba, piva, datlí, sýra a masa. Bylo v nich i cosi karnevalového. Šlo o okamžiky, kdy morální řád města zažíval vrchol a kdy se rozdíl mezi občany rozplývaly. „Hymnus o Gudeovi“ – knížeti (*ensí*) městského státu Lagaš – prozrazuje cosi z atmosféry, v níž se robota odehrávala. Píseň, která pochází z konce třetího tisíciletí př. n. l., oslavuje obnovení chrámu zvaného *Eninnu*, domu božského patrona města Ningirsua:

Ženy nenosily košíky,
jen nejvyšší válečníci stavěli
pro něj, bič nešvihal.
Matka nebila své (neposlušné) dítě,
generál,
plukovník,
kapitán
a odvedenec,
ti všichni se podíleli na práci rovným dílem,
dohled byl jako
měkká vlna v jejich rukou.⁴⁸

Mezi trvalejší výhody pro občany patřilo odpuštění dluhů vládcem.⁴⁹ Období pracovní mobilizace bylo tudíž chápáno jako okamžik absolutní rovnosti před bohy – kdy se dokonce i otroci mohli dostat

na roveň svých pánů – a také jako chvíle, kdy se imaginární město proměňovalo ve skutečné, když ze sebe jeho obyvatelé setřásali svou běžnou identitu pekařů, hospodských či obyvatel konkrétních sousedství a později i generálů nebo otroků a na krátkou dobu se spojili, aby se stali lagašským, kišským, eriduovským nebo larským lidem, zatímco stavěli nebo přestavovali některou část města nebo síť zavlažovacích kanálů, která ho živila.

Jestliže města byla aspoň částečně budována právě takto, je obtížné odepsat takové slavnosti jako pouhou symbolickou podívanou. Navíc existovaly i další instituce, jež údajně vznikly už v předdynastickém období a zajišťovaly, že se na správě města významně podíleli také běžní občané. Dokonce i ti nejautokratičtější vládcí pozdějších městských států se zodpovídali mnoha městským radním, sousedským okrskům a jejich shromážděním a sněmům – kterých se často po boku mužů zúčastňovaly ženy.⁵⁰ „Synové a dcery“ města mohli vyjádřit svůj názor a ovlivňovat vše od zdanění po zahraniční politiku. Tyto městské sněmy možná nebyly tak mocné jako jejich obdoba ve starověkém Řecku, na druhou stranu však v Mezopotámii nebylo otroctví zdaleka tolik rozvinuté a ženy nebyly v takové míře vyloučeny z politiky.⁵¹ V diplomatické korespondenci se také příležitostně objevují náznaky organizovaných skupin, které se stavěly proti nepopulárním vládcům nebo politice, a často i úspěšně.

Moderní učenci používají pro tento obecný stav termín „primitivní demokracie“. Není to příliš vhodný pojem, neboť neexistuje žádný zvláštní důvod si myslet, že kterákoli z těchto institucí byla v jakémkoli smyslu zaostalá nebo nesofistikovaná. Je pravděpodobné, že dlouhodobé používání tohoto podivného termínu badateli brání širší diskusi, která zůstává většinou omezena na specializovanou oblast asyriologie: studium starověké Mezopotámie a jejího odkazu v klínovém písmu. Zaměřme se pozorněji na tento argument a některé jeho důsledky.

S myšlenkou, že se Mezopotámie vyznačovala „primitivní demokracií“, přišel jako první ve čtyřicátých letech minulého století dánský historik a asyriolog Thorkild Jacobsen.⁵² Dnešní vědci zabývající se touto oblasí rozvinuli jeho myšlenku ještě dál. Rady čtvrtí a sněmy starších – které zastupovaly zájmy městské veřejnosti – nebyly charakteristické jen pro první mezopotámská města, jak si myslel Jacobsen, doklady o nich lze nalézt i ve všech pozdějších obdobích

mezopotámských dějin, a to až do doby asyrské, babylonské a perské říše, a jsou zmíněny také v Bibli.

Lidové rady a občanské sněmy (sumersky: *ukkin*; akkadsky: *puhrum*) byly stabilním prvkem vlády nejen v mezopotámských městech, ale i v jejich koloniálních odnožích (např. kanešský *karum* v Anatolii) a v městských společnostech sousedních populací, jako byli Chetitě, Fénicičané, Filištiní a Izraelité.⁵³ Ve skutečnosti je takřka nemožné nalézt kdekoli na starověkém Blízkém východě město, které by nemělo nějakou obdobu lidového sněmu – nebo dokonce několik sněmů (z nichž jeden například zastupoval zájmy „mladých“ a druhý „starých“). Platilo to i pro oblasti, jako je syrská step a severní Mezopotámie, kde monarchistické tradice sahaly hluboko.⁵⁴ Stále toho však víme jen velmi málo o tom, jak tyto sněmy fungovaly, jaké bylo jejich složení nebo kde se scházely.⁵⁵ Starověký řecký pozorovatel by některé z nich zřejmě označil za demokratické, jiné za oligarchické a další za směsici demokratických, oligarchických a monarchistických principů. Ve většině případů se však odborníci mohou jen dohadovat.

Jedny z nejjasnějších důkazů pocházejí z období mezi devátým a sedmým stoletím př. n. l. Asyrští vládcí jako Sinacherib a Aššurbanipal byli již od biblických dob proslulí svou brutalitou a stavěním monumentů, jejichž prostřednictvím se chlubilí krvavou pomstou vykonanou na vzbuřencích. Své loajální poddané však nechávali až překvapivě na pokoji a často poskytovali takřka úplnou autonomii občanským orgánům, které činily kolektivní rozhodnutí.⁵⁶ Víme to, jelikož městští správci sídlící daleko od asyrského dvora, ve velkých městech jižní Mezopotámie (Babylonu, Nippuru, Uruku, Uru a dalších) posílali svým pánům dopisy. Archeologové mnohé z těchto dopisů našli při objevení královských archivů v Ninive, starém hlavním městě říše. Městští správci v nich předávají asyrskému dvoru informace o rozhodnutích přijatých občanskými sněmy. Dozvídáme se o „vůli lidu“ v záležitostech sahajících od zahraniční politiky po volbu správců a také o tom, že občanské orgány někdy vzaly věci do vlastních rukou, sehnaly vojáky a zavedly daně na podporu občanských projektů nebo poštvaly své pány proti sobě.

Sousedské čtvrti (akkadsky *bābtum*, odvozené od slova s významem „brána“) byly aktivní v místní správě a někdy zřejmě replikovaly určité aspekty vesnické nebo kmenové správy v městském prostředí.⁵⁷ Soudní řízení projednávající vraždy, rozvody a majetkové

spory zřejmě bylo většinou v kompetenci městských rad. Texty nalezené v Nippuru uvádějí neobvyklé podrobnosti o složení jednoho takového sněmu, který byl svolán jako porota v případě vraždy. Mezi členy poroty najdeme ptáčníka, hrnčíře, dva zahradníky a vojáka ve službě chrámu. Trinidatský intelektuál C. L. R. James kdysi o Athénách pátého století prohlásil, že „vládnout mohl každý kuchař“. Zdá se, že pro Mezopotámii, přinejmenším pro mnoho jejích částí, to platilo doslova: to, že někdo pracoval rukama, ho nevyklučovalo z přímé účasti na právních a politických záležitostech.⁵⁸

Participační správa byla ve starých mezopotámských městech organizována na několika úrovních, od pověřenců (někdy definovaných na základě etnických hranic nebo profesních vztahů) přes větší městské okrsky až po město jako celek. Zájmy jednotlivých občanů mohly být zastoupeny na všech úrovních, ale dochované písemné doklady obsahují zoufale málo podrobností o tom, jak tento systém městské správy fungoval v praxi. Historici nedostatek informací připisují klíčové roli sněmům fungujících v různém měřítku a vynášejících soudy (v místních majetkových sporech, rozvodových a dědických případech, v obviněních z krádeže nebo z vraždy atd.) způsobem, který byl do značné míry nezávislý na centrální vládě a nevyžadoval od ní písemnou autorizaci.⁵⁹

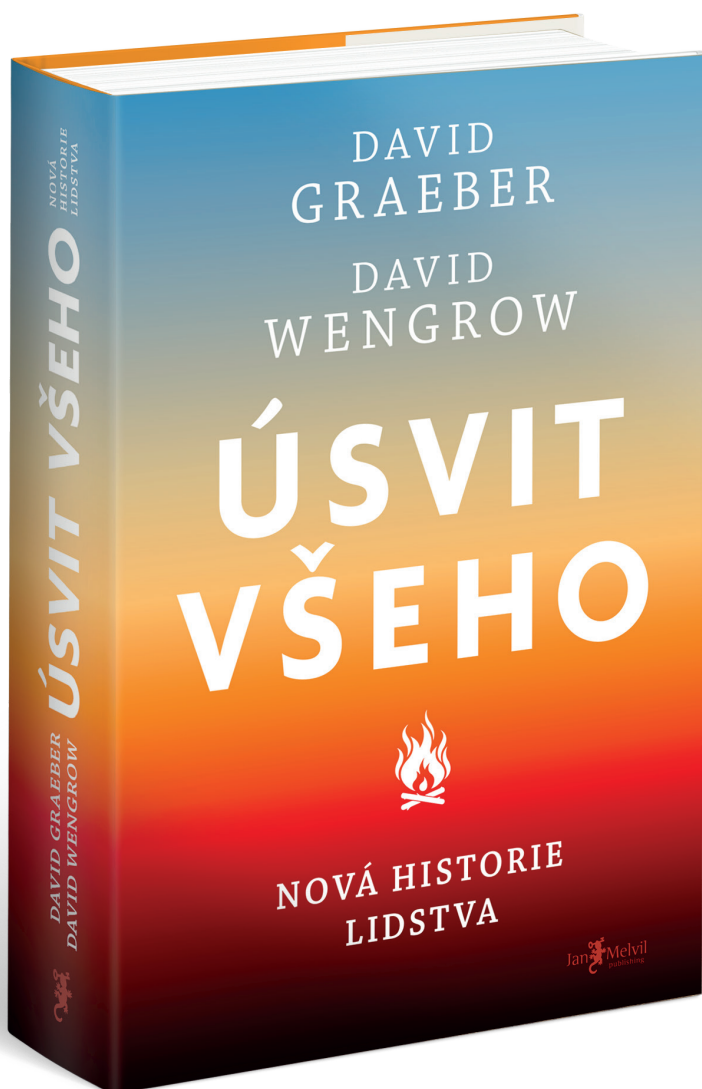
Archeologové se vesměs shodují s historiky, i když by bylo oprávněně možné se ptát, jak může archeologie vnést nezávislé světlo do těchto politických záležitostí. Odpověď lze nalézt v lokalitě Maškan-šapir, která byla významným centrem za vlády dynastie Larsa kolem roku 2000 př. n. l. Stejně jako u většiny mezopotámských měst sice městské krajině Maškan-šapiru dominoval hlavní chrám (v tomto případě svatyně boha podsvětí Nergala), který byl vztyčen vysoko na zikkuratu, důkladný archeologický průzkum městského přístavu, bran a obytných oblastí však ukázal na pozoruhodně rovnoměrné rozdělení bohatství, řemeslné výroby a administrativních nástrojů napříč pěti hlavními okrsky, aniž zde existovalo zjevné středisko obchodní a politické moci.⁶⁰ Co se týká každodenních záležitostí, obyvatelé měst (dokonce i v období monarchií) si do značné míry vládli sami, zřejmě stejným způsobem jako v dobách, než se na scéně objevili králové.

Mohlo to fungovat také obráceně. Příchod autoritativního vládce z oblasti mimo město někdy obrátil městský život vzhůru nohama.

Tak tomu mohlo být v případě amorejské dynastie Lim – Jaggid-Lim, Jachdun-Lim a Zimrí-Lim –, která dobyla velkou část syrského Eufratu zhruba ve stejné době, kdy dále na jihu zažíval vrchol Maškan-šapir. Limové se rozhodli založit si vlastní správní středisko ve starověkém městě zvaném Mari (dnes Tell Hariri na syrském Eufratu) a obsadili vládní budovy v jeho srdci. Jejich příchod zřejmě uspořádal masový exodus městského obyvatelstva z Mari, které se připojilo k menším městům nebo stanovým vesnicím pastevců rozestých po celé stepi. Předtím, než babylonský král Chamurapi v roce 1761 př. n. l. Mari vyplenil, se v posledním „městě“ amorejských králů nacházelo jen o málo více než královská rezidence, harém, přilehlé chrámy a hrstka dalších veřejných budov.⁶¹

Písenná korespondence z tohoto období je přímým důkazem o nevraživosti mezi ctižádostivou monarchií tohoto druhu a etablovanou mocí městských sněmů. Dopisy pro Zimrí-Lima, které psal Terru, vládce starověkého churrijského hlavního města Urkeš (dnes Tell Mozan), odhalují jeho bezmocnost tváří v tvář městským radám a sněmům. Při jedné příležitosti sděluje Terru Zimrí-Limovi: „Jelikož jsem podřízen libovůli svého pána, obyvatelé mého města mnou opovrhují a dvakrát třikrát jsem si zachránil hlavu před smrtí z jejich rukou.“ Marijský král na to odpověděl: „Neuvědomil jsem si, že obyvatelé tvého města tebou opovrhují kvůli mně. Ty patříš mně, i kdyby město Urkeš patřilo někomu jinému.“ Situace vyvrcholila, když se Terru přiznal, že musel uprchnout před veřejným míněním (před „ústý Urkeše“) a našel si azyl v nedalekém městě.⁶²

Zdá se tedy, že většina mezopotámských městských obyvatel vůbec nepotřebovala k řízení městského života vládcu, ale organizovala se do autonomních samosprávných jednotek, které mohly na agresivní vládcu reagovat buď jejich vyhnáním, nebo úplným opuštěním města. Nic z toho nutně nedává odpověď na otázku „Jak vypadala vláda v mezopotámských městech před příchodem králů?“ (ačkoli jistě něco naznačuje). Místo toho odpovědi poněkud znepokojivě vycházejí z nálezů v jediné lokalitě: v městě Uruk (dnešní Varka, v Bibli Ereka), jehož pozdější mytologie inspirovala Jacobsenovo původní hledání „primitivní demokracie“.⁶³

Kupte si papírovou nebo elektronickou verzi knihy
za skvělou cenu na
www.melvil.cz